

З ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ

УДК 930.25(35)

Лариса Левченко

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ НА СТАРОДАВНЬОМУ СХОДІ

У статті на підставі результатів археологічних розкопок і наукових досліджень обґрунтовано наукові засади організації архівної справи в державних архівах Стародавнього Сходу. Проаналізовано способи забезпечення збереженості використовуваних носіїв інформації, експертизу цінності документів, методи систематизації документів, особливості функціонування довідкового апарату та надання доступу до архівних документів. Доведено, що на Стародавньому Сході архіви й архівна справа були організовані на наукових засадах, близьких за своїми поняттями до сучасних.

Ключові слова: архіви Стародавнього Сходу; архівна справа Стародавнього Сходу; архів Ебли; архів Ура; архів Марі; архів Угаріта; архів Хетської імперії (Боказкейський архів); архів Калаха (Німруда).

В статье на основании результатов археологических раскопок и научных исследований показано научные основы организации архивного дела в государственных архивах Древнего Востока. Проанализированы способы обеспечения сохранности используемых носителей информации, экспертизу ценности документов, методы систематизации документов, особенности функционирования справочного аппарата и предоставления доступа к архивным документам. Доказано, что на Древнем Востоке архивы и архивное дело были организованы на научных принципах, близких к современным.

Ключевые слова: архивы Древнего Востока; архивное дело Древнего Востока; архив Эблы; архив Ура; архив Мари; архив Угарита; архив Хеттской империи (Боказкейский архив); архив Калаха (Нимруда).

The article grounds the scientific bases for the archival affairs in the public archives of the Ancient East. It analyses the ways of preservation for the applied information media, documents appraisal, documents systematization methods, reference apparatus functioning, and archival documents access. It proves that in the Ancient East, archives and archival affairs were developed on scientific bases conceptually close to the current ones.

© Лариса Левченко, 2015

Keywords: the archives of the Ancient East, The archival affairs of the Ancient East, the Archives of Ebla, the Archives of Ur, the Archives of Mari, the Archives of Ugarit, the Archives of the Hittite Empire (the Kaskian Archives), the Archives of Kalah (Nimrud).

Концепція суспільно-економічних формацій передбачала лінійний розвиток історії, за якого на нижчому щаблі перебували рабовласницькі цивілізації Стародавнього Сходу, і була цілком європоцентристською. Головний фундатор формаційної теорії К. Маркс стосовно Стародавнього Сходу вже мав сумніви й у своїх працях ще в середині XIX ст. стверджував не рабовласницький характер східних цивілізацій, а особливий *азіатський спосіб виробництва* (тут і далі курсив наш – Л. Л.)¹. Щоправда, пізніше, очевидно під впливом європоцентризму, К. Маркс став уникати цього поняття в своїй формаційній теорії. В радянській історичній науці у 20–30-х рр. XX ст. низка вчених-сходознавців намагалася обґрунтувати унікальність східних суспільств на відміну від класичних рабовласницьких у Стародавніх Греції та Римі, що відповідно ставило під сумнів концепцію суспільно-економічних формацій і говорило про багатоваріантність історичного процесу. Це було не припустимо для Й. Сталіна, тим більше, що проводилися аналогії між азіатським способом виробництва та соціалізмом. Й. Сталіну потрібні були не цивілізаційні досягнення Стародавнього Сходу, а ствердження існування рабовласництва та класової боротьби в Давньому Світі. Всілякі дискусії щодо азіатського способу виробництва та унікальності східного шляху розвитку були припинені в СРСР, а саме поняття вилучено з наукового обігу. Неабияку роль у цьому відіграв найвидатніший радянський сходознавець, академік В. Струве, котрий перейшов на бік сталінської позиції та остаточно оформив п'ятичленну теорію суспільно-економічних формацій. Дискусії прихильників формаційної теорії та концепції азіатського способу виробництва відновилися після XX з'їзду КПРС (1956) і тривали аж до розпаду СРСР в 1991 р., коли монополія формаційної теорії в історичній науці зникла сама собою. За відмови історичної науки від концепції суспільно-економічних формацій очевидної актуальності набув перегляд процесу розвитку історії людства на нових методологічних засадах². У цьому контексті на пострадянському просторі виникли нові дискусії щодо азіатського способу виробництва на Стародавньому Сході.

Сьогодні питання про унікальність цивілізацій Стародавнього Сходу стало ще більш актуальним через загострення тисячолітнього конфлікту «Захід–Схід», що набув нового змісту й виявляється в політичній, економічній, релігійній, науковій, культурній і ментальній сферах. Через власний західній історичній науці європоцентризм завжди зменшувалися досягнення східних цивілізацій і підносилися здобутки Стародавніх Греції та Риму, їхня демократія, результати в сфері науки і культури. Зовсім небагато вчених мали сміливість об'єктивно оцінити їхні досягнення й

розкрити справжнє підґрунтя так званого прогресу. Як результат ми отримали викривлене розуміння історії людства. На відміну від Стародавніх Греції та Риму, де «громадянське суспільство» досягало процвітання, експлуатуючи рабський труд, Стародавній Схід розвивався завдяки технологічним досягненням й неймовірним зусиллям щодо організації суспільства на колективне опанування природних умов із метою виживання. Суть азіатського способу виробництва полягала в наявності адміністративно-командної системи, централізованому управлінні економікою, державній власності на землю, засоби виробництва, абсолютній владі бюрократії. Р. Нуреев писав, що за азіатського способу виробництва держава мала монополію ще й на передавання з покоління до покоління інформації³. Однак, лише таким шляхом на той час і в тих умовах можна було організувати людей на здобуття засобів для виживання.

З управління господарськими процесами з'явилися потреби не лише в заснуванні держави та її апарату, а й у створенні писемності, документах та архівах. Е. Познер зазначав, що Стародавній Схід заповів нам більшу кількість архівних документів, ніж уся Середньовічна Європа загалом. На жаль, про існування архівних джерел і самих архівів на Стародавньому Сході людство почало дізнаватися лише з середини XIX ст., коли розпочалися систематичні археологічні дослідження. До того часу європейська історична наука вже сформувала своє упереджене ставлення до східних цивілізацій як до таких, що перебували на низькому ступені розвитку. Стан зберігання архівів, ставлення влади і суспільства до них є свого роду індикатором ступеню розвитку цивілізації. Відтак, архіви Стародавнього Сходу повинні сказати своє слово у вирішенні проблеми унікальності східних цивілізацій і визначенні досягнень Стародавнього Сходу. Отже, цією публікацією ми маємо на меті привернути увагу до державних архівів та організації архівної справи на Стародавньому Сході.

Важливий внесок у дослідження архівів Стародавнього Сходу справили вчені США (Інститут сходознавства Університету Чикаго), Франції, Німеччини, Італії, Великої Британії, Нідерландів, Швеції, Туреччини: археологи, шумерологи, асиріологи, хеттологи й, нарешті, архівознавці. Щоправда, як писав Е. Познер, археологи спочатку не визнавали архівну природу знайдених текстів на глиняних «таблетках» (плитках) і називали їхні сховища бібліотеками, навіть уникали термінів «документ» і «архів», а архівісти, не звиклі мати справу з такими носіями документної інформації, взагалі не звертали на них увагу⁴. Однак, на сьогодні вченими доведено архівну природу документів на глиняних «таблетках» і визначено місця їхнього зберігання як архіви (Ф. Мілкау, А. Кампмен, Н. Шнайдер)⁵. Зокрема Н. Шнайдер чітко визначив головні характеристики архівів глиняних «таблеток»: 1) написані на глині документи зберігалися для майбутнього використання у спеціальних сховищах; 2) сховища концентрували економічні документи, а не літературні твори; 3) архівні документи зберігали у спеціальних глиняних контейнерах, виготовлених і використаних виключно в архівних цілях; 4) до контейнерів із глиня-

ними «таблетками» прикріплювали глиняні ярлики, за допомогою яких ідентифікували пакування як контейнер із глиняними «таблетками»; 5) документи вміщувалися до різних контейнерів згідно з предметною систематизацією; 6) вміст контейнеру залежав не від кількості документів, а від хронологічного періоду (вказаного на глиняному ярлику)⁶.

Вченими встановлено, що Стародавній Схід виробив властиві глиняному носію інформації методи зберігання (Е. Познер, М. Вайтмайер)⁷. На думку Е. Познера, фізична природа цього носія інформації була фундаментальним елементом, який забезпечив «виживання» архівів. Архіви розміщували у спеціально збудованих або переобладнаних будівлях. Внутрішнє планування спеціальної архівної будівлі іноді представляло собою (Лагаш, Нузі і Сіппар) систему вузьких галерей, обладнаних глиняними стелажими (лавами) вздовж стін (див. рис. 1). У низці архівів були влаштовані дерев'яні стелажі (Ебла, Ур, Каніш, Богазкейський архів). З огляду на безпеку в архівних спорудах часто не було дверей і потрапляли до них лише через вхід з даху будівлі (наприклад, архів Гірсу). Архівні сховища опечатувалися печатками. Архівісти глиняних «таблеток» були добре обізнані із тим, що незагартована випалюванням «таблетка» може кришитися в гарячому кліматі Месопотамії, якщо не дотримати в архівній будівлі належний вологістний режим. Наприклад, в архіві храму Еанни в Уруку підлога у сховищі виглядала як система низьких канавок із цегли, збудованих паралельно одна до одної таким чином, щоб у борознах між ними вода текла і випаровувалася. Е. Познер зазначав, що архівні будівлі, споруджені за Нововавилонського царства (626–539 рр. до н. е.) і перебудовані за Ахаменідів (539–331 рр. до н. е.) забезпечували збереженість документів лише завдяки «обладнанню для кондиціонування повітря». Учений виокремив три види засобів для зберігання документів у сховищах: 1) ніші (архіви храму Набу в Хорсабаді, канцелярії асирійської імперської адміністрації в Німруді); 2) відкриті стелажі (Угаріт, Пілос, Ебла); 3) контейнери (корзини, бокси, сосуди (глеки)). Корзини (Марі) частково задовольняли вимогам забезпечення збереженості, оскільки не надавали документам реального захисту від несанкціонованого доступу. Контейнери / бокси (Ур, Кносос, Пілос) виготовляли з дерева або глини із бронзовими петлями і ручками. Сосуди/глеки або глиняні чани (Кіш) розташовували уздовж стін сховища. Крім того, в Німруді знайдено «таблетки» із отворами і мотузками в них. Це доводило, що «таблетки» підвішувалися на жердинах у вертикальному положенні⁸.

К. Вінхоф у вступній статті до збірки матеріалів 30-ї Міжнародної зустрічі асиріологів «Клинописні архіви і бібліотеки» (Лейден, 1983 р.) доводив, що давні архівісти дотримувалися «принципу походження» та систематизували документи за «архівними фондами», хоча й не вживали цих термінів. Учений указував на приклади створення спеціалізованих історичних архівів, хоча переважна більшість архівів зберігала документи з практичною метою. Архівісти, відбираючи документи для довготермінового зберігання, здійснювали експертизу цінності. Нецінні

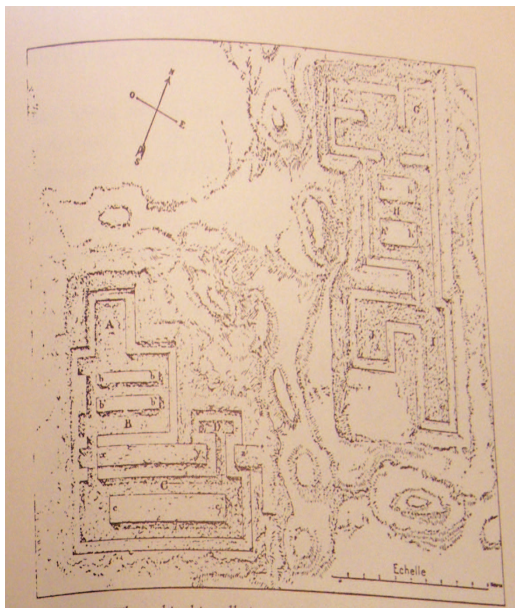

Рис. 1. Система вузьких галерей у спеціально збудованій архівній споруді в Лагаші (Posner E. *Archives in the Ancient World* / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1972. – P. 55).

документи (глиняні «таблетки») використовувалися як матеріал для спорудження будинків⁹.

Г. Гуссенсом, Е. Вейднером, Й. Папріцом були запропоновані способи відновлення і дослідження оригінальних колекцій¹⁰. Відповідно до них глиняні «таблетки» спершу вивчалися за місцем їх виявлення, затим, зберігаючи оригінальне групування в ансамблі за сховищами або групами сховищ, публікувалися, на завершення систематизувалися й на них укладався аналітичний опис.

Вченими приділено увагу розвитку освіти на Стародавньому Сході, хоча досі у колі малодосліджених перебуває по-

дальша службова кар'єра випускника школи писарів. Видатний американський асиріолог Б. Ландсбергер уважав, що 70% писарів обіймали адміністративні посади, 20 % – працювали в приватному секторі, а решта присвячувалася медицині, магії, культурі¹¹. Зазвичай писарі походили з елітної верстви суспільства. Вони прагнули вищої кваліфікації для призначення на керівні посади. Архівіст, відповідальний за економічні, адміністративні або юридичні документи, повинен був мати уявлення про функціонування цих сфер. Якщо ініціативність і амбіційність були властивостями його характеру, він перебирав на себе керівні функції. У Хеттській імперії (бл. 1800–1180 рр. до н. е.) писар глиняних «таблеток» належав до сановників двору, щоденно замість царя промовляв молитви богу Теліпіну, як хранитель державного архіву одержував спеціальні знаки пошани і відповідну винагороду за службу. У списку царя Бур-Сіна (бл. 2253–2245 рр. до н. е.), що визначав розмір окладів священиків і вищих посадовців, вказано, що завідувач архіву мав третє за розміром жалування та вищий за начальника поліції ранг у державі¹².

Загалом учені дійшли висновку, що на Стародавньому Сході документ відіграв важливу роль у процесах управління; архіви за статусом і кількісно перевищували бібліотеки; архівна справа була однією з провідних галузей життєдіяльності суспільства.

Очевидно, найстарішим із виявлених археологами державних архівів є архів Ебли (сучасна Сирія), торгового міста-держави, вплив якого

поширювався від східних кордонів Єгипту до Перської затоки і сучасної Туреччини. Документи архіву датовано другою пол. III тис. до н. е. Архів Еблї відкрито італійським археологом, професором археології та історії мистецтв Давнього Близького Сходу університету Рима Паоло Маттеа під час роботи експедиції 1974–1975 рр.¹³

Клинописні «таблетки» державного архіву, розташованого у царському палаці «G», знайдено в приміщеннях трьох різних типів (див. рис. 2): 1) сховища постійного або тимчасового зберігання; 2) кімнатах, в яких «таблетки» перебували під час руйнації будівлі; 3) кімнатах, в яких «таблетки» були випадково залишені під час транспортування їх з одного місця до іншого. Спеціальних сховищ постійного зберігання виявлено три, а саме: 1) головне архівосховище зовнішнього сектору адміністративного корпусу (L. 2769), поряд із двором аудієнцій; 2) мале архівосховище (L. 2712) на північному кінці двору аудієнцій; 3) північне трапецієвидне сховище (L. 2764) внутрішнього сектору адміністративного корпусу. В L. 2769 знайдено понад 14700 цілих «таблеток» і фрагментів, у L. 2712 – близько 900 одиниць, в L.2764 – понад 500 одиниць. Крім того, в кімнаті L. 2875 того ж адміністративного корпусу виявлено ще 650 «таблеток», розкиданих по приміщенню. У сховищах другого типу, а саме в L. 2586 північно-західного крила будівлі, як і в L. 2875, «таблетки» знайдено розкиданими на підлозі. Очевидно, що в цій кімнаті «таблетки» виготовлялися і наносилися тексти. Можливо, що й кімната L. 3462, в якій виявлено три цілих «таблетки» також належала до адміністративних. Менш ніж 100 фрагментів виявлено в північній частині внутрішнього колонного двору адмі-

Рис. 2. План розташування архівних сховищ у палаці Еблї. Літерами А (L.2586), В (L.2712), С (L.2769), D (L.2675), Е (L.2764), F (L.2552) позначено сховища архіву.

(Archi A. *The archives of Ebla / Alfonso Archi // Cuneiform Archives and Libraries. Papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale. Leiden, 4–8 July 1983. Ed. By Klaas R. Veenhof. – Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 73.*)

ністративного корпусу. Документи, знайдені на дерев'яних ношах, очевидно переносилися в такий спосіб, оскільки глиняні «таблетки» мали значну вагу. Біля вхідних дверей до двору аудієнцій знаходилося понад 20 «таблеток» на дерев'яних ношах.

Системи зберігання документів відрізнялися в залежності від сховища. Документи постійних строків зберігання, юридичні, адміністративні та літературні тексти, розміщувалися на дерев'яних стелажах головного архівосховища (L. 2769), а тимчасового – на підвісних полицях малого архівосховища (L. 2712), на високих цегельних лавах трапецієвидного сховища (L. 2764) та на низьких цегельних лавах зовнішнього вестибюлю L. 2875. Сховища тимчасового зберігання фактично не піддаються реконструкції, оскільки підвісні полиці з плином часу впали до низу, а «таблетки» розбилися.

В головному архівосховищі, збудованому із розділовими цегляними перемичками товщиною в одну цеглу всередині приміщення, дерев'яні полиці були прикріплені до стін через рівномірні інтервали, про що свідчать діри в підлозі й у стінах, в яких закріплювалися планки. До кожної стіни було прикріплено три полиці (80 см глибиною, 50 см висотою, 2,90 м довжиною вздовж східної стіни та 3,15 м навпроти північної стіни). На момент руйнації архівосховища «таблетки» в основному були сконцентровані вздовж північної та східної стін (див. рис. 3). В першу чергу полиці використовували для розміщення квадратних «таблеток» середнього розміру із щомісячними підрахунками виробленого текстилю та обігу металів, які складали горизонтальними рядами у вертикальному положенні. Прямокутні «таблетки» великого розміру складали прямо на підлозі нижче полиць горизонтально та вертикально. Округлі «таблетки» малого розміру, знайдені на підлозі нижче нижньої полиці, ймовірно зберігалися в плетених корзинах, знищених вогнем. Літературні тексти накопичували на верхніх полицях навпроти північної стіни, переважно в горизонтальному положенні. Середній розмір квадратних «таблеток» (від 18/21 до 21/22 см), їх товщина (3/4 см), гладенька поверхня та краї (шириною в 1,5/2,0 см) дозволяли «таблеткам» міцно триматися у вертикальному положенні, згрупованими в горизонтальні ряди (див. рис. 4). У кожному ряді стояло до 50 «таблеток». Хоча під час руйнації будівлі всі «таблетки» зсунулися до центру кімнати, однак їхній оригінальний порядок реконструйовано. Очевидно, що існували правила розміщення «таблеток» на полицях. Лицьовою стороною «таблетки» були повернуті до центру сховища, а зворотною – до стіни. Їх виставлено в такий спосіб, щоб стовпчики текстів знаходилися у горизонтальному положенні. Перший стовпчик тексту завжди був першим стовпчиком лицьової сторони. Назви місяців у щомісячних звітах про торгівлю текстилем у більшості зазначено на верхньому горизонтальному ребрі «таблетки». Висота полиць (удвоє вищі, ніж «таблетки»), розміщення першого стовпчика тексту на лицьовій стороні, а також у звітах – зазначення місяця, сприяло швидкому пошукові потрібного документа. Тільки горизонтальне розміщення «таблеток» дозволяло давньому архівісту швидко прочитати пер-

Рис. 3. Розкопки Головного архіву в царському палаці Ебли, північна та східна стіни архівосховища. (*Ebla and its Landscape: Early State Formation in the Ancient Near East. Ed. by Paolo Matthiae, Nicoló Marchetti. – Left Coast Press, 2013. – P. 43.*)

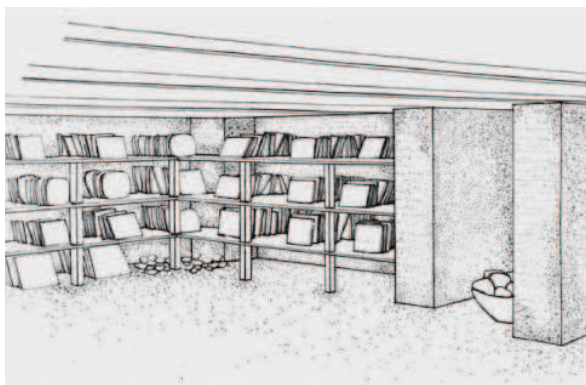

ший стовпчик, тобто отримати достатню інформацію для ідентифікації документа.

Значна кількість «таблеток» була розкидана по двору аудієнцій, до якого доставляли золото та срібло, привозили їжу та напої для посадовців, прибували посланники, листоноші, начальники караванів, що розвозили текстиль та металеві вироби. Ймовірно, що саме в цьому приміщенні написано більшість текстів. Ті, в яких йшлося про текстиль і метали, спрямовували до головного архівосховища, а ті, в яких обліковували провізію, – до малого. Юридичні та адміністративні документи писали у вестибюлі або колонному залі адміністративного корпусу. Вестибюль був обладнаний зручними лавами для писарів і пристосуваннями для виготовлення «таблеток» (знайдено величезний низький глек із глиною, стилоси)¹⁴.

А. Арчі намагався відновити «оригінальний порядок» документів архіву Ебли, застосувавши сучасні архівні методи для їх систематизації та укладання описів. Однак, учений відразу ж зіткнувся із труднощами в обранні схеми систематизації. Хронологічну схему систематизації неможливо було застосувати, оскільки надто мало документів містили дати. Навіть ті «таблетки», що мали вказані роки, неможливо було систематизувати у чіткій хронологічній послідовності. Так само не підходили

Рис. 4. Реконструкція головного архівосховища державного архіву Ебли. (*Ebla and its Landscape: Early State Formation in the Ancient Near East. Ed. by Paolo Matthiae, Nicoló Marchetti. – Left Coast Press, 2013. – P. 62.*)

інші схеми систематизації, оскільки невідомим був укладач документів, їхнє призначення, на них не було печаток, найменувань виду документа, адресатів, а ключові слова (анотації) – важливий орієнтир у систематизації архівів Месопотамії – в державному архіві Ебלי не завжди зазначалися. Відтак, потрібно було вивчити текст кожного документа, а за необхідності реставрувати розбиті «таблетки». В результаті дослідження весь комплекс документів удалося систематизувати за галузями управління та тематикою питань, відображених у текстах.

До першої групи було віднесено питання забезпечення царської сім'ї, мешканців палацу, жителів міста та передмість: постачання продуктів харчування (круп, хліба, масла, вина, м'яса, солоду для приготування пива), худоби для забою, одягу, розподіл пайків між робітниками, розподіл золота між посадовцями. Ці документи (переважно щомісячні підрахунки) виявлено лише за кілька останніх місяців перед руйнацією палацу, то ж очевидно, що вони мали короткотермінові строки зберігання й, втрапивши практичну цінність, знищувалися давніми архівістами.

Потім виявлено другу групу документів, які належали до різних секторів економіки: землеробство та облік врожаю зернових, насамперед ячменю, тваринництво, обіг металів, у т. ч. дорогоцінних, виробництво текстилю, видобуток нафти, організація різних робіт. У ній виокремлено найбільш значущі підгрупи: про експорт тканин, золота, срібла, бронзи, міді (торгові договори, контракти, царські укази, що регулювали комерційні відносини з іншими державами тощо). Документи підтверджують, що Ебла мала чи не найпершу економіку в Давньому світі та була центром міжнародної торгівлі.

Третю групу сформовано із міжнародних договорів і протоколів політичного характеру, царських листів, указів, політичних трактатів. Четверта група – адміністративні документи (списки міст і сіл, інвентарі майна, листи посадовців до царя, царські постанови тощо). П'ята група – літературні, лексичні та наукові праці (заклинання, гімни богам, міфологічні тексти, в т. ч. шумерською та семітською мовами, а також двомовні (словники), математичні задачі).

Очевидно, що ці групи документів мали довготривалі або постійні терміни зберігання, оскільки «таблетки» виглядають якіснішими, тексти записано ретельніше, для зберігання виділено кращі місця головного архіву. Окрему групу склали шкільні тексти, вправи, двомовні списки. Ці документи потрапили до архіву випадково, однак вони свідчать про наявність в Еблі центра підготовки писарів, яких навчали різним мовам¹⁵. Таким чином, ймовірно, що давні архівісти застосовували тематичну систематизацію документів у державному архіві Ебלי. Документів генеалогічного характеру архів не містив, однак із наявних текстів було виявлено імена царів Ебלי. Це дало можливість уточнити датування всього комплексу документів, а саме 2400–2250 рр. до н. е. Дешифровкою, публікацією та вивченням документів Ебли займалися П. Маттеа, А. Арчі, Дж. Петтіно, Р. Біггс та інші вчені¹⁶. Документи з державного архіву Ебли спочатку надійшли на зберігання до Національного музею Сирії в

Алеппо, 1987 р. частину матеріалів передано до Музею Ідліб (Сирія)¹⁷. Отже, Ебла надає нам приклад першого в світі спеціально організованого державного архіву.

За III династії Ура (Тель-Ель-Мукайяр, Ірак), яка правила в Месопотамії у 2112–2003 рр. до н. е. (Старовавилонський період), її міста процвітали: завдяки удосконаленим іригаційним системам інтенсивно розвивалося сільське господарство; управління державою здійснювалося на основі жорсткої централізації; функціонували судова, податкова, банківська системи; великі царські, храмові та приватні господарства застосовували працю вільнонайманих робітників; будь-яке виробництво контролювалося й обліковувалося в документах писарями; у школах навчали грамоті й кар'єрне просування отримували лише добре освічені чиновники. В основі економіки лежало право царя на землю, царські маєтки були найбільшими. Хоча шумерська мова за III династії Ура була офіційною мовою діловодства у державних органах, однак, семітська та аккадська широко вживалися як розмовні¹⁸. Вперше клинописні «таблетки» Ура знайдено П'єтро делла Валле ще 1625 р., детальні археологічні розкопки в Урі здійснено експедицією Леонарда Вуллі¹⁹.

Архіви за III династії Ура зберігали величезну кількість документів, багато з яких дійшло до наших днів (тільки документів господарського характеру налічується понад 100 тис.). Для архівів будувалися спеціальні приміщення або пристосовувалися існуючі споруди. Так, вчені вказують на перебудову за царської династії Ларси (2025–2005 рр. до н. е.) «Великих воріт» (частина палацу) на «Таблетковий дім» (архів). Попередню класифікацію документів здійснювали писарі у діловодстві, помічаючи на «таблетці» найменування класу, до якого вона належала, як-то: жертвоприношення, прокладання іригаційних каналів, огляд польових угідь, виплата винагороди тощо. В Урі за III династії документи в державному архіві були систематизовані за хронологією, затим за органами управління. Знайдені в Урі контейнери, очевидно, спеціально виготовлялися з метою зберігання в них архівних документів. Ярлики на архівних контейнерах ідентифікували пакування: відображали тип документів, розміщених до нього, та інформацію про відповідальну за створення документів посадову особу; показували крайні дати документів у контейнері²⁰. Зазвичай кожний контейнер містив документи, створені протягом одного року. В цьому випадку ярлик ясно свідчив: «Від першого до дванадцятого місяця, 12 місяців». Якщо в один контейнер уміщували документи за триваліший період, це чітко зазначали на ярлику: «Від першого місяця року ŠS 5 до одинадцятого місяця [i] 26 дня року ŠS 9, тобто 59 місяців і 26 днів, у тому числі один високосний місяць»²¹.

Значущі архіви, що надають уявлення про організацію архівної справи Стародавнього Сходу, безумовно, належать Марі. Впливовий політичний центр кінця III – поч. II тис. до н. е., Марі, заповів нам понад 20 тис. глиняних «таблеток» часів асирійського панування, у т. ч. періодів царювання Шамши-адада I (1813–1781 рр. до н. е.) та Зімріліма (бл. 1780–1757 (1776–1761) рр. до н. е.), останнього асирійського правителя, пе-

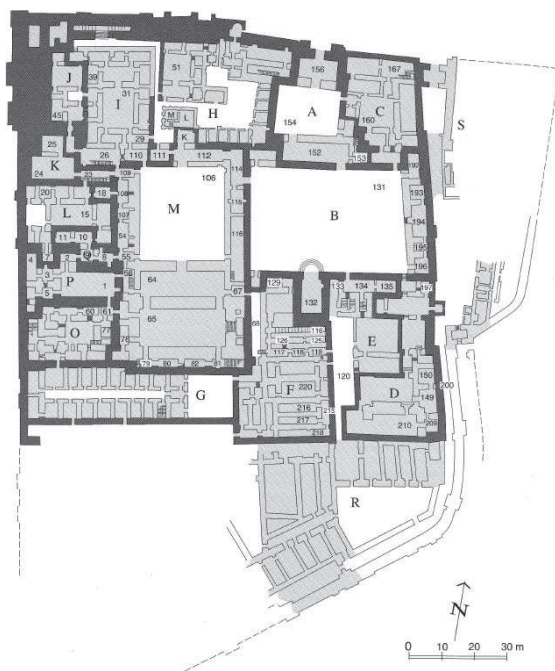

Рис. 5. План палацу міста-держави Марі із зазначенням архівних сховищ. (Carminati E. *Gli archive reali di Mari / Eleonora Carminati. – Università Ca' Foscari Venezia, Storia del Vicino Oriente Antico Sp.: Anno Accademico, 2009–2010. – S. 10.*)

реможеного великим вавилонянином Хаммурапі (1793–1750 рр. до н. е.). Головні архівні комплекси виявлено 1974 р. у результаті археологічних досліджень царського палацу французьким археологом Андре Парро та його колегами. Хоча за десять років до цього відкриття, під час XIV та XV експедицій, А. Парро виявив 300 «таблеток», що здебільшого належали адміністрації царя Яхдун-Ліма (1820–1796 рр. до н. е.). Тоді вчений скаржився, що відчуває брак чогось найважливішого для відтворення повної картини життя у палаці III тис. до н. е. Ж. К. Маргерон писав, що комплекс будівель палацу Марі поділений на автономні сектори, кожен із яких мав конкретне функціональне призначення та власний архів²². Італійська дослідниця Е. Кармінаті спробувала здійснити віртуальний тур по палацу з метою реконструкції документообігу та архівної організації в Марі (див. рис. 5).

Головний архів (кімната 115), в якому зберігалася дипломатичне листування двох останніх царів Марі, знаходився в адміністративному корпусі палацової будівлі, недалеко від тронної зали (М). В кімнаті 108 зберігалася понад тисячу глиняних «таблеток», у текстах яких йшлося про внутрішнє управління державою та функціонування її економіки (листи, контракти, документи бухгалтерського обліку). Ймовірно, що сусідні кімнати (106 і 109) використовувалися в адміністративних цілях. У кімнаті 110 знайдено багатюще зібрання документів економічного характеру, а також кореспонденція, що надходила із другого палацу царя, в кімнатах 51–52 – листування царя і цариці, в кімнатах 40, 116 – документи про функціонування гарему, в кімнатах 2, 3, 4, 5 – документи про постачання царського столу й управління резиденцією царя. В зоні А (кім-

ната 156) виявлено документи бухгалтерського обліку, що висвітлюють діяльність персоналу палацу; в зоні S – документи, в яких йдеться про постачання на склади палацу сировинних продуктів. У кімнатах 215–218 очевидно знаходилася металургійна майстерня, в котрій виявлено списки чоловіків, які перебували на військовій службі, та реєстр на понад дві сотні жінок, здатних займатися ручною працею²³. Крім цього, Ж. К. Маргерон указує, що в кімнаті 215 знаходилися документи, датовані періодом правління III династії Ура (2112–2003 рр. до н. е.) та Зіміліма (1780–1759 (1776–1761) рр. до н. е.)²⁴. В документах часів царювання Зіміліма згадується чоловік на ім'я Іасім-Суму, навчений у школі писарів і призначений на посади начальника бухгалтерії та відповідального за архіви палацу. Відбитки його печаток знайдено на багатьох документах Марі²⁵.

Прискіпливий погляд на архіви царського палацу Марі виявляє відсутність концентрації «таблеток» в одному місці. На цей факт свого часу вказав Е. Познер. Учений писав, що Марі демонструє цікаві спроби децентралізації адміністративної відповідальності та відповідних архівних засобів зберігання. Ми ясно бачимо розподіл функцій між чиновниками, кожен із яких відповідав за зберігання створених ним або надісланих йому документів. У Марі не виявлено, як в Еблі, спеціалізованих архівних сховищ зі стелажми та полицями, натомість знайдено велику кількість архівних контейнерів, корзин і глеків із «таблетками». Приватні архіви мешканців палацу зберігалися ними самостійно, в корзинах. Зазначені факти ще раз підтверджують децентралізовану систему зберігання архівних документів у Марі.

Е. Познер дійшов висновку, що архіви Марі спочатку формувалися відповідно до головних функцій уряду цього міста-держави, закріплених за окремими посадовцями²⁶. Однак, після завоювання Марі царем Хаммурапі (1758 р. до н. е.), останній, намагаючись посилити царську владу, наказав перебудувати систему архівів. Знайдено ярлики, що ідентифікували архівні контейнери і корзини із документами, на яких зазначено, наприклад, «листи від слуг Зіміліма» на лицьовій стороні, а на звороті нанесено дати за хронологією Хаммурапі «32-й рік правління». Це найбільш ранній приклад організації зберігання та систематизації для власного використання архівів завойованої держави. Хаммурапі не був зацікавлений у документах економічного чи адміністративного характеру, інтерес для нього представляли документи політичного змісту та листування царів. Під час повторної систематизації на багатьох документах зазначено імена архівістів царя Хаммурапі²⁷.

Сьогодні документи архіву Марі можливо систематизувати за їх видами: дипломатичні (листи, копії міжнародних договорів), адміністративні (переписи населення, оподаткування, закупівлі зернових і сировини), внутрішньої служби палацу (бухгалтерська документація про прибутки та витрати, облік на складах, заробітна плата, жертвоприношення, постачання царського столу), управління провінціями (листування царя із губернаторами провінцій), юридично-правові, релігійні, приватні²⁸. Андре Фінет поділяв архівні комплекси Марі на дві групи: адміністративні або

економічні документи та листування. Документи-листи учений визначав за наявністю на них адреси або імені одержувача. Серед листів А. Фінет виокремлював: оригінали листів, написані царями (Зімірлімом), надіслані царям міністрами, губернаторами провінцій і воєначальниками, правителями сусідніх країн (офіційна кореспонденція), жерцями, дружинами царя; копії відправлених листів і проекти листів; перехоплені листи, які не вдалося отримати одержувачам; листування між чиновниками; приватне листування (дві останні групи представлені незначною кількістю документів)²⁹. Ж. К. Маргерон виокремлював в архівах Марі дві групи за хронологією: архіви епохи Зімірліма, законсервовані під час руйнації палацу; ранні архіви асирійської епохи (близько 1796–1776 рр. до н. е.), періоду правління Яхдун-Ліма (1820–1798 рр. до н. е.) та Суму-Ямама (1798–1796 рр. до н. е.), епохи шакканаку (2266 – близько 2000 рр. до н. е.)³⁰.

Абрахам Мелемет звернув увагу на важливі аспекти забезпечення збереженості та доступу до архівів у Марі. Вчений писав, що всі архівні сховища в палаці Марі опечатувалися, за ними закріплювалися відповідальні особи. Доступ до архіву був складною процедурою. В цитованому А. Мелеметом листі, цар наказує Муканнісуму надіслати йому особові списки, що зберігалися в «опечатаних корзинах в опечатаному сховищі». Однак, потрапити до архівосховища Муканнісум міг тільки за допомогою ще двох осіб: відповідальною за розбивання печатки на дверях була принцеса Ініб-сіна, а про місцезнаходження потрібних корзин у сховищі знав Ігмілум. Тільки тоді Муканнісум разом із іншими чиновниками зміг узяти корзини і надіслати їх царю, однак розбивати на корзинах печатки він не мав права.

У листі Зімірліму цариця Шібту згадує його інструкції щодо пошуку в архіві та передавання під її відповідальність документів до повернення царя до палацу. Цариця наказала Муканнісуму та ще двом чиновникам разом із посланцем, який знався на відповідних корзинах із «таблетками», піти до архіву. Там посланець указав сховище, в якому зберігалися потрібні документи. Чиновники розбили на дверях сховища печатку, за відбиток якої відповідав Ігмілум, та перенесли корзини із «таблетками» до апартаментів Шібту. Затим архів був знову опечатаний Шібту. Вона пише: «двері кімнати я опечатала мотузкою із мою печаткою». Печатка виглядала як зліпок із глини, зазвичай необпалений, на звороті якого знаходився відбиток гачка. Мотузка закріплювалася всередині та протягувалася назовні через діру в дверях. Вона служила не лише для опечатування дверей, а й для закриття із середини дверного засову. На стіні на висоті 1,15 м від підлоги навпроти одвірку прикріплювалося коло, «дверний дзвіночок», із отвором 2,7 см усередині, в якому закріплювався гачок 7-10 см. Гачок разом із прив'язаною до нього мотузкою загорталися в м'яку глину як у конверт, а на глині ставилася печатка. Фактично, двері закривалися герметично. Щоб відкрити двері, запечатані у такий спосіб, потрібно було розбити печатку та відпустити мотузку. Лише тоді відкрився б дверний засов усередині (див. рис. 6). Майже на всіх дверях

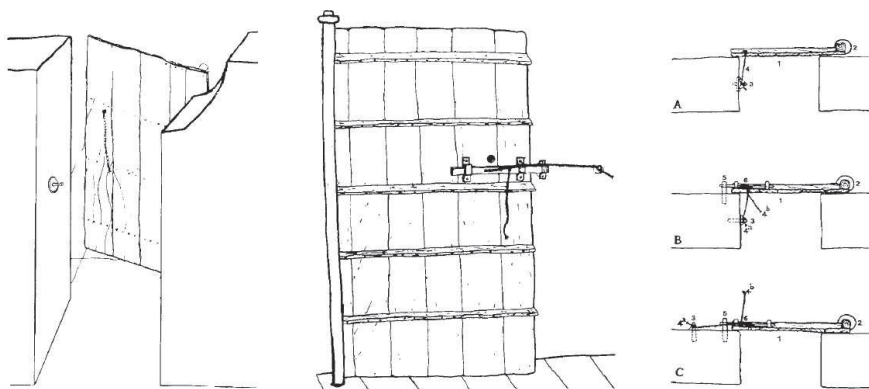

Рис. 6. Реконструкція опечатування дверей.

(Malamat A. «Doorbells» at Mari a textual-archaeological correlation / Abraham Malamat // *Cuneiform Archives and Libraries. Papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale. Leiden, 4–8 July 1983. Ed. By Klaas R. Veenhof. – Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 164.*)

в архівних сховищах були встановлені такі пристрої для запобігання несанкціонованому доступу до архівів. Також А. Мелемет описав пристрої, використовувані для блокування дверей при спробах несанкціонованого відкриття³¹.

Публікацію документів Марі здійснювали А. Парро та Ж. Доссін у виданні «Архіви царства Марі» та інших працях, Ж. К. Маргерон, А. Арчі, М. Байрот та інші автори³². Сьогодні документи з архіву Марі зберігаються в музеях Франції та Сирії. Як і Ебла, Марі демонструє серйозний підхід влади до забезпечення збереженості документів.

Найважливішим у розумінні архівної організації Давнього світу було відкриття архіву Угаріту, торгового міста-держави, що знаходилося на території сучасної Сирії. Розкопки архівів Угаріту тривали під керівництвом французького археолога Клода Шеффера протягом 1929–1939 рр. и 1948–1963 рр., зати здійснювалися археологічними експедиціями в 1986–1994 рр. Угаріт перебував під впливом Єгипту в 1400–1350 рр. до н. е. В 1350 р. до н. е. царський палац, в якому зберігалися ранні архіви, згорів, тому комплекс документів, що дійшов до наших днів, починається з середини XIV ст. до н. е., з правління царя Нікмадду II. З XIV ст. до н. е. місто-держава підпало під владу Хеттської імперії. Однак, Угаріт упродовж усієї своєї історії залишався важливим комерційним центром Давнього світу і підтримував тісні зв'язки із країнами басейну Егейського моря, Вавилоном, державами Близького Сходу. Близько 1200 р. до н. е. Угаріт зруйновано «народами моря».

Царський палац (див. рис. 7), перебудований у період XV–XIII ст. до н. е., розміщувався на величезній території у 7 тис. кв. м. У ньому зосереджувалося управління державою та торгово-економічною галуззю. Знайдені документи написані сьома мовами та п'ятьма видами шрифтів (угарітська (алфавітний клинопис), хурритською, хетською, шумерською

Рис. 7. План царського палацу в Угаріті із зазначеними на ньому архівними сховищами. (Yon M. *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra / Matguerite* Yon. – Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2006. – P. 37).

(силабічний клинопис), аккадською (силабічний клинопис), єгипетською (ієрогліфи), кіпрською³³. Вони проливають світло на управління державними справами, економіку, внутрішню політику, міжнародні відносини та дипломатію.

Центральний вхід до палацу був із Царської площі. Він вів до маленького вестибюлю, зліва від якого знаходилися два сховища (№ 2, 5) Західного архіву. Затим через Двір I йшов шлях до тронної зали (№ 71), за якою, у закутку, знаходилося мале сховище (№ 73) – «додатковий архів». У Холі VI та Дворі IV знайдено розкидані на підлозі «таблетки», це місце в палаці визначено як «мнимий центральний архів». Через Хол VI був перехід до Двору V у південно-західному куті палацу, де знаходився басейн. Вісімнадцятиметровим каналом під стінами та вулицею вода доставлялася із колодязю поза межами будівлі до палацу. У цьому ж південно-західному куті археологи відкрили піч для випалювання глиняних «таблеток» (1 м у висоту та 1,2 м в діаметрі). Потужність виробництва дорівнювала близько сотні одиниць. Піч працювала у той час як у палаці сталася катастрофа: стіна впала і лише тридцять «таблеток» у печі лишилися неушкодженими. «Таблетки», виявлені в південній частині палацу, ідентифіковано як Південний архів, а знайдені в руїнах західніше Двору V (сховище № 81) – як Південно-західний архів. Із північно-східного кута Двору V через коридор (№ 62) та кімнати №№ 63 і 64 потрапляли до Двору IV. Сховища, розташовані в південно-східній частині цього двору, визначено як Центральний архів. З кімнати № 64 шлях вів до Двору III та кімнати № 57, а з неї до маленьких сховищ №№ 54–56, у яких знайдено велику кількість адміністративних документів. Ці сховища належали Східному архіву. Маркеріта Йон вважає, що насправді всі архівні сховища знаходилися не на першому поверсі палацу, а на другому. Коли перекриття між поверхами зруйнувалося, важкі глиняні «таблетки» впали долу й розсипалися³⁴.

Е. Познер має іншу думку. Вчений ураховував види і зміст документів, знайдених в архівах. Він писав, що Західний архів належав податковій службі, розміщеній таким чином, щоб платники податків із провінцій могли сплатити внески без відвідування будівлі палацу. В сховищах із надзвичайно масивними стінами знаходився не лише архів, у якому зберігалися платіжні відомості, а й скарбниця. Аналогічне призначення мав Східний архів, у якому накопичувалися документи про фінансові й юридичні справи мешканців столиці та її найближчих околиць. Стосовно його сховищ Е. Познер погоджувався із їх місцезнаходженням на другому поверсі, навіть указував, що до них вели сходи. Південний архів зберігав документи про відносини з північними хетськими землями.

Південно-західний архів, за Е. Познером, також знаходився на другому поверсі та мав спеціальне призначення, що виокремлювало його з інших архівних інституцій палацу. Він відіграв роль центрального оперативного підрозділу, до якого стікалися щойно написані «таблетки» для випалювання в печі. Також він відповідав за відправлення документів до губернаторів провінцій та володарів іноземних країн. Його співробітники здійснювали переклади документів, надісланих із-за кордону.

Про Центральний архів Е. Познер писав як про величезну інституцію, розташовану аж у восьми сховищах навколо Двору V. Вона зберігала юридичні, майнові і нотаріальні документи (заповіти, дарчі, договори купівлі-продажу рухомого і нерухомого майна тощо). «Таблетки» в цьому архіві для посилення довговічності виготовляли винятково міцними, випалювали з особливою дбайливістю. Центральний архів був найважливішим в палаці Угаріту. Недаремно К. Шеффер назвав його «величезним нотаріатом». Крім зазначених архівів, Е. Познер описав Архів Малого палацу Угаріту (сховища № 203 і 204), призначений зберігати документи про оптові експортно-імпорتنі операції, здійснювані через південні порти цієї держави. Вчений уважав, що особливе призначення архіву підтверджувало раціональну організацію адміністративної системи Угаріта. Також він указував на наявність архівів у палацових майстернях. Вони виготовляли предмети розкоші, котрі царі Угаріту дарували або надсилали в якості данини правителям сусідніх держав. Біля майстерень знайдено зброю, що могла належати вартовим, які охороняли в т. ч. й документи про облік і розподіл виробленої продукції³⁵. Таким чином, Угаріт яскраво продемонстрував профілювання архівів відповідно до функцій адміністративних органів держави.

Глиняні «таблетки» Богазкейського архіву знайдено французьким археологом Ернстом Шантре в 1892–1893 рр. Подальші виявлення архівів Хеттської імперії належать німецьким археологічним експедиціям 1906–1907, 1911–1912 рр. Х'юго Вінклера та Теодора Макріді, 1907 р. Отто Пастейна, 1931–1939 рр. та після Другої світової війни Курта Біттла, у 1963–1994 рр. Пітера Неве. У Хеттській імперії ймовірно більше документів створювалася на дерев'яних носіях інформації. Втім, вже до початку Другої світової війни археологи виявили в архівах Хаттуси (Богазкале, Центральна Анатолія, Туреччина) понад 15 тис. глиняних

«таблеток» XVII–XIII ст. до н. е. з текстами хеттською, аккадською та хурритською мовами. На сьогодні відкрито понад 30 тис. «таблеток» і фрагментів. Весь корпус документів поділяється на адміністративні (переписи населення, маєтків, данини, виробів палацових майстерень, культового інвентарю), судові (заяви свідків, судові рішення й протоколи), пророцтва оракулів (стосувалися різних справ від політичних до персональних), обітниць (списки маєтків і майна, обіцяних членами царської сім'ї богам в обмін на покровительство), протоколи, едикти та декрети, листування, договори, інструкції (благословення), земельні концесії та літературні тексти³⁶.

Вчені вважають, «Таблетковий дім» Хаттуси був не лише архівною інституцією, а й навчальним закладом для писарів. Його центральний офіс знаходився в палаці та храмах столиці, а філіали – в провінціях імперії. Хеттські писарі за ієрархією розподілялися на вчителів, спостерігачів, копіювальників, писарів на глиняних «таблетках» та писарів на дерев'яних дощечках. Існували також бюро писарів у складі великих колективів із головним писарем на чолі. Очевидно, значущими були освіта та персональні здібності особи для призначення її на посаду головного писаря царства (державного секретаря), функції якого не були чітко визначені. Наприклад, Мітіннамува займався пророцтвами і керував цивільним сектором; Валвазіті, крім пророцтв, виконував функції судді, здійснював контроль за економікою та керував штатом писарів; Маххуззі був суддею та начальником писарів; Такі-Шаррума – здійснював контроль за економікою, цивільним сектором і виконував роль судді. Переважно, державними секретарями ставали писарі на глиняних «таблетках». Писарі на дерев'яних дощечках призначалися до військових підрозділів, дипломатичного корпусу, палацової адміністрації та культових закладів³⁷. Писарі не лише фізично створювали документи, а й відповідали за їхнє зберігання.

Величезні «таблеткові» колекції знайдено в будівлях А, В, D, E, K Верхнього міста, в Нижньому місті в районі Великого Храму I та у «Будиночку на Схилі»; менші – в храмах Верхнього міста та в Нісантепе (див. рис. 8, 9). Дослідники хеттських архівів (Гордін, Шойхер) вважають, що в Хаттусі розрізняли документи довгострокового (70–76%³⁸), які ретельно редагувалися та копіювалися, і короткострокового зберігання. Так, у будівлях А, E, K, Великому Храмі I та у «Будиночку на Схилі» зберігалися документи довгострокової цінності (історичні, міфологічні, літературні та наукові тексти, договори з іноземними державами (у т. ч. відомий договір 1269 р. до н.е. із фараоном Єгипту Рамзесом II), інструкції, гімни та молитви, записи культових свят, ритуалів, пророцтва оракулів). Про їх розміщення на стелажах свідчить велика кількість деревного попелу та підпори для підтримки полиць. Всі таблетки є незвично великими, старанно написаними та випаленими. Ш. Гордін пише, що будівля А була багатофункціональною: крім архіву (кімната № 5), в ній знаходилася канцелярія, бібліотека шумеро-аккадської літератури та школа писарів.

Що стосується будівлі Е, то досі тривають дискусії щодо природи знайденого, оскільки бібліотечні матеріали перемішалися з архівними. Архівні сховища та адміністративні приміщення, виявлені навколо Великого Храму І та «Будиночок на Схилі», показують, що в них працювали писарі (знайдено 12 бронзових стилосів і словники), які копіювали документи, а потім передавали їх на зберігання до архівів. Ймовірно, що в «Будиночку на Схилі» та в будівлі № 6 розміщувалися школи писарів.

Земельні документи зберігалися у будівлі D. Їх не копіювали, але зберігали так довго (іноді впродовж кількох століть), як того вимагала потреба. Е. Познер уважав будівлю D єдиним місцем, де зберігалися матеріали суто документної природи³⁹.

Близько двох сотень глиняних булл із печатками на них в основному часів правління Суппілуліума I (1380–1334 рр. до н. е.) знайдено в будівлі D, у Нісантепе та храмах Верхнього міста. В цих документах йшлося про роздачу земельних наділів. Булли іншого змісту виявлені у Великому Храмі І. Печатки на буллах були трьох типів: із іменами та титулами царів і цариць у центрі та з розшифровкою імені царя на зовнішньому полі; анонімні царські печатки; печатки вищих посадових осіб, судових чинів, храмового персоналу. Більшість печаток належить писарям різних рангів. В імперський період у Хаттусі часто використовували дерев'яні булли, за допомогою яких, крім виділення землі, документували економічну діяльність, військові кампанії, святкові події, вели листу-

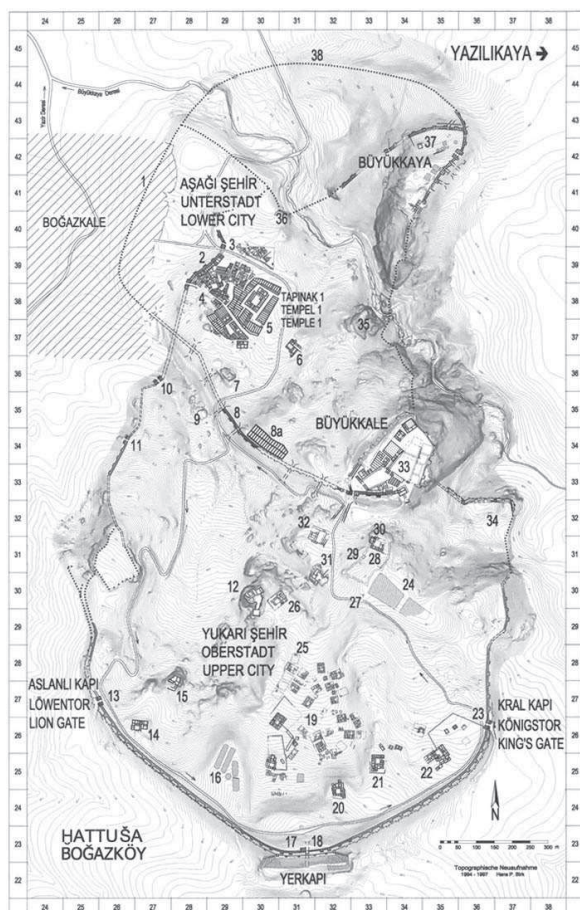

Рис. 8. План Хаттуси (№ 4 – Нижнє місто; № 5 – Великий Храм І із прилеглими архівними сховищами; № 6 – «Будиночок на Схилі»; № 31 – Північний комплекс «Нісантепе»; № 33 – Царська цитадель) (Hattuša. Hauptstadt der Hethiter in Zentralanatolien [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.hattuscha.de/English/citytour.htm>).

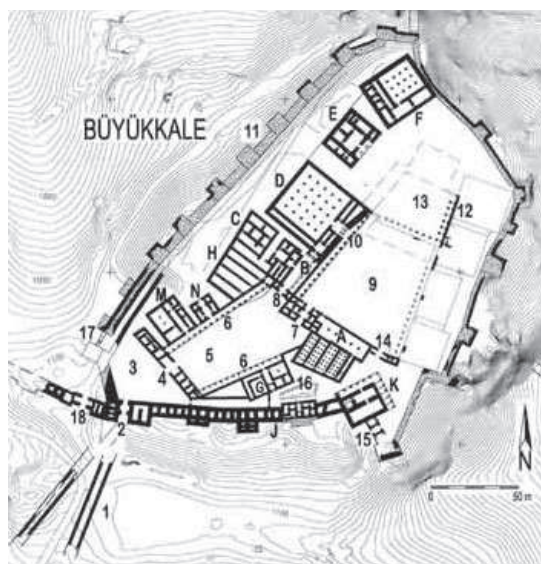

Рис. 9. План будівель Царської цитаделі Хаттуси, укладений П. Неве, в яких знайдено глиняні «таблетки» (на основному плані цей комплекс будівель позначений під № 33)
(*Hattuša. Hauptstadt der Hethiter in Zentralanatolien [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.hattuscha.de/English/citytour.htm>*).

Колофони як засіб для пошуку документів, очевидно, були запозичені хеттами від інших месопотамських народів. Однак, вони виробили свій власний стиль, менш деталізований. Уже за часів Давнього Хеттського царства (1680–1500 рр. до н. е.) писарі робили позначки на документах «закінчений / незакінчений» або вказували назву роботи. За Середнього царства (1500–1380 рр. до н. е.) – почали підписувати документи, а у разі створення копії зазначали джерело та мету копіювання. В імперський період (1460–1190 рр. до н. е.) колофони набули остаточного оформлення. Яскравим прикладом цього періоду є колофони на «таблетках» із текстами про відзначення свят і здійснення ритуалів. Як зазначено вище, спершу писарі робили записи свят / ритуалів на дерев'яних дощечках, а потім копіювати текст на глиняну «таблетку». Іноді цю роботу виконувала команда писарів. Отже, у колофоні вказувалися: кількість скопійованих дерев'яних дощечок; порядковий номер, кількість і номери всіх глиняних «таблеток», на яких записувався документ; стадії роботи над документом («закінчений / незакінчений»); детальне найменування документа (назва свята (ритуалу) та день, в який воно відзначалося); мета створення документа; розміщення; джерело походження документа; ім'я писаря або писарів (у разі колективної роботи), його звання та генеалогія (сином, онуком, правнуком кого він був, із якого міста походив), ім'я його вчителя, ім'я його начальника, котрий наглядав за роботою.

вання, а потім переносили записи на міцну глиняну «таблетку». Важливі міждержавні угоди писали на бронзових або срібних буллах-пластинах⁴⁰.

Для організації «таблеткових» колекцій, систематизації та пошуку документів в архівах хеттські архівісти використовували такі засоби: колофони, каталоги, постелажні покажчики, ярлики.

Колофони фіксували ключову архівну інформацію на «таблетці»: назву документа, кількість «таблеток», використаних для запису тексту, назва серії, кількість ліній). Зазвичай колофони розміщували в останній колонці на зворотній стороні або на лівому ребрі «таблетки».

Каталоги і постелажні покажчики містили таку інформацію: найменування документа, першу лінію тексту, автора, кількість «таблеток» у даній серії, фізичне місцезоташування «таблетки», у т. ч. в комплекті «таблеток» на полиці. Каталоги виявлено в архівах Царської цитаделі, Великого Храму I, «Будиночка на Схилі». Вони датовані пізнім імперським періодом. Каталоги зберігалися в окремих кімнатах. Цікаво, що вони створювалися не на всі документи архіву, а за вибіркоvim принципом.

Ярлики виготовлялися з глини та прикріплювалися на стелажах навпроти групи або серії таблеток. На них вказувалася назва документа або назва серії документів. Однак, в архівах Хаттуси виявлено ярлики лише в кімнаті 5 будівлі А. Можна припустити, що хетські архівісти могли використовувати ярлики не лише з глини, а й з інших тлінних матеріалів⁴¹.

Вагому роботу з публікації документів Богазкейського архіву здійснив німецький учений Ганс Вільгельм Гейнріх Ехелолф (1881–1939). Він не лише керував проектом Близькосхідного департаменту Берлінського музею «Клинописні документи з Богазкале», а й власноруч робив копії, транслітерацію та переклад. Редактором цього першого видання хетських текстів був Отто Вебер, директор департаменту. Частина архіву належала Берлінському музею, а «таблетки», відкриті в 1930-х рр., – Департаменту античності Туреччини. Тому першим завданням проекту було списування текстів з усіх «таблеток». Оскільки Туреччина встановила надто короткі терміни, а «таблеток», переданих у 1932 р. було аж 800 фрагментів, у 1933 р. – 2600 фрагментів, постало завдання їхнього фотокопіювання. Фотолабораторією опікувалася дружина Ехелолфа – Луїз. Потім робилися транслітерація та переклад текстів з метою їхньої систематизації та поєднання розрізнених груп й окремих документів. Ехелолф склав тезаурус хетських слів, виявлених у текстах, та картотеку на кожний документ. Після смерті Г. Ехелолфа підготовкою документів до публікації займався Г. Оттен, якому належать 32 (1942) та 34 (1944) томи видання. Після Другої світової війни проект продовжувався Академією наук Німецької Демократичної Республіки і сягнув 60 томів⁴². 1971–1972 рр. Еммануель Ларош опублікував перший каталог хетських текстів. Подальша робота над публікацією самих документів проводиться членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту та Академії наук і літератури в Майнці, хеттологом Вільгельмом Гернотом. «Таблетки» з Богазкале зберігаються в музеях Берліна, Лондона, Парижа. Однак, найбільша колекція все-таки належить археологічним музеям Стамбула та Анкари – це 25 тис. цілих «таблеток» і фрагментів. Міністерство культури Туреччини нещодавно представило колекцію на номінацію для включення до списку об'єктів «Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО»⁴³. Незважаючи на те, що хетти для створення документів у більшості застосовували тлінні матеріали, їхні «глиняні архіви» дають цінну інформацію з організації архівної справи Давнього Сходу.

Калах (Німруд – столиця Ассирії за часів Ашшурназирпала II (884–859 рр. до н.е.); на південний схід від міста Мосул, Ірак) є наймолодшим

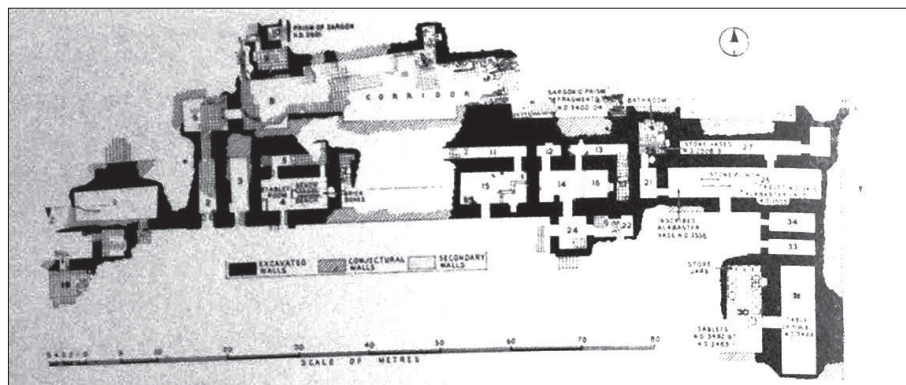

Рис. 10. План царського палацу в Німруді. На плані позначено кімнати 4, 5, в яких знаходилися архіви імператорської канцелярії; кімнати 11–17, в яких зберігалися економічні документи
(Posner E. *Archives in the Ancient World* / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1972. – P. 38).

із величезних мегаполісів Стародавнього Близького Сходу. Засноване царем Салманасаром I (1274–1245 рр. до н. е.) місто було перебудоване царем Ашшурназірпалом II. Розкопки Німруда, проведені Максом Маллованом і так захоплююче описані ним у праці «Німруд і його залишки»⁴⁴, познайомили істориків із дивовижними палацами, храмовим комплексом Езіді, будинками заможних громадян. Важливим результатом цих розкопок стали документи урядових органів різних рівнів, архіви храмів, ділові папери бізнесменів, знайдені в одному місці.

Документи імператорської канцелярії знайдено в кімнатах 4 та 5 у північному крилі Північно-західного палацу (див. рис. 10). Кімната 4 була обладнана лавами з обпаленої цегли для канцелярських клерків і двома рядами цегляних боксів, відкритих зверху. В ній, очевидно, знаходилася й «картотека до різних видів документів, що до них існувала потреба у швидкому доступі, в той час як Кімната 5, розташована позаду, використовувалася як сховище для постійного зберігання документів». Понад 350 «таблеток», знайдених за періоди правління Тиглатпаласара III (745–727 рр. до н. е.) та Саргона II (721–705 рр. до н. е.), пов'язано з головними напрямками державного управління. Серед них захоплений Саргоном II та перенесений з Урука до Німруда глиняний циліндр, текст котрого за наказом царя змінили в цілях викладення для нащадків його власної версії про перемогу над Ассирією. Це, мабуть, було однією з найперших підробок архівних документів з метою моделювання майбутнього.

Документи, що стосувалися управління палацовою економікою, зберігалися відокремлено від політично важливих актів. Кімнати 11–17 та інші були пристосовані для ведення комерційної діяльності і складування товарів. В них зберігалися «таблетки», у текстах яких йшлося про кредити, видані сріблом і зерном, продаж рабів і землі, судові рішення.

Документи нижчих рівнів урядування були знайдені у Губернаторському палаці, що знаходився на відстані 200 метрів на південний захід

від Північно-східного палацу. В ньому розміщувалися офіси губернаторів областей і міста, а також головного земельного реєстратора. Їхні документи були виявлені в Кімнаті К. У більшості документів головного земельного реєстратора йшлося про землеробство, десятину, врожай і збирання пшениці та ячменю; а також про численні кредити, боргові зобов'язання, переліки худоби, золота, срібла, міді, бронзи та свинцю. Документи, представлені на розгляд комісіонерів округу та міста, зберігалися окремо в Кімнатах 404 та 459.

Ще один адміністративний центр знаходився за межами ареалу акрополю у Форті Салманасара, збудованому царем Салманасаром III (859–824 рр. до н. е.) і призначеному, щоб служити як фортеця, арсенал і палац. Тут управитель царського двору мав свою штаб-квартиру. Документи шести мешканців його офісу знайдено в руїнах Кімнат SE 1, 2, 10 та 11. Документи також виявлено в SW 6, котра служила винним підвалом. Те, що ця кімната дійсно була винним підвалом, підтверджують документи про видавання вина та пива комірниками, у розпорядженні яких на той час знаходилося понад чотири тисячі галонів. Як свідчать квитанції, губернатори з провінцій, збираючись на наради, частувалися тут вином. Кімнати NE 48 і 49 Форту також містили важливі комплекси адміністративних і економічних документів.

В акрополі Німруда, на території якого знаходилися храми Езиди та Набу, навпроти святилища, археологи розкопали Кімнати NT 12 і 14–16 із глиняними «таблетками». Поряд із Кімнатою 12 відкрито глибокий колодязь, використовуваний писарями для забезпечення водою процесу створення «таблеток». Знайдені «таблетки» містили заклинання, молитви, гімни, літургії, медичні і астрологічні тексти, календарі сприятливих і несприятливих днів, тощо – іншими словами професійні тексти храмових служителів. Господарські документи, знайдені у NT 14 та 16, показують нам храм у ролі сільськогосподарського банку, що видавав кредити сріблом і зерном храмовим робітникам і людям, які проживали навколо.

В окрузі храму Езиди цар також мав службові приміщення, збудовані навколо двору, який сполучався із храмом, розташованим на протилежному боці. Кімнати NTS 9–10, виявлені навпроти тронної зали, використовувалися для клерикальних цілей. Таблетки, знайдені там, належать до періоду правління семи асирійських монархів, серед яких Тиглатпаласар III (744–727 рр. до н. е.) М. Маллован коментував розташування цих «таблеткових» кімнат таким чином: «Цікаво, що ситуація із NTS 9-10, влаштованими по той бік двору, навпроти тронної зали і святилища, точно відповідає синхронній системі в Хорсабаді, де архівні кімнати надокучали схожими стосунками державним або релігійним інституціям, розміщеним навколо двору. Аналогічно була розташована «таблеткова» кімната NT 12 – на протилежному кінці двору, навпроти святилища Набу». Отже, Німруд ще раз доводить неабияку увагу давніх можновладців усіх рівнів до зберігання документів⁴⁵.

Таким чином, оскільки роль держави Стародавнього Сходу за азійського способу виробництва полягала, насамперед, у забезпеченні

функціонування економіки та централізованому управлінні грандіозним за масштабами господарством, котрим була вся країна в цілому, вона просто не могла функціонувати ефективно без документів. Вони створювалися бюрократичним апаратом у величезній кількості в усіх сферах державного управління. Зберігання документів, утворених у державному секторі, забезпечувала держава. З цією метою вона створювала державні архіви, більшість з яких знаходилася в царських палацах (у Марі кожен посадовець мав архів для зберігання документів своєї галузі управління; в Німруді – документи нижчого рівня управління (губернатора) зберігалися в архіві губернаторського палацу). На Стародавньому Сході вже у середині III тис. до н. е. – середині I тис. до н. е. ми зустрічаємо не лише належним чином організовані державні архіви, а й для того часу достатньо високорозвинену архівну справу. Про рівень розвитку архівної справи свідчать розкопки архівів Ебли, Ура, Марі, Угаріту, Хеттської імперії, Німруда й інших. Очевидним є те, що на Стародавньому Сході добре розумілися на способах забезпечення збереженості використовуваних носіїв інформації (глиняні «таблетки» для зміцнення випалювалися в печі, архіви забезпечували необхідним устаткуванням для зберігання документів (стелажами, контейнерами тощо), підтримувався потрібний рівень вологості, встановлювалися пристрої для запобігання несанкціонованому доступу); експертизі цінності документів (очевидно, що вже тоді існувало поняття цінності документа, розрізнялася постійна, довготермінова та тимчасова цінність; «таблетки», на яких записувалися документи довготривалої цінності, виготовлялися якісніше); методах систематизації документів; довідковому апараті для забезпечення інтелектуального доступу до документів (створювалися картотеки, складалися анотації (колофони), до контейнерів прикріплювалися ярлики із зазначенням крайніх дат документів, вміщених до контейнера); розмежовувалися права доступу посадових осіб до архівних сховищ, контейнерів і документів; документи видавалися з архівів для використання, виготовлялися копії документів. Нами розглядалися тільки державні архіви, однак на Стародавньому Сході існували всі типи відомих нам архівних установ, а саме: державні, релігійні (храмові), дипломатичні, юридичні (у т. ч. нотаріальні), економічні (у т. ч. бізнес-архіви), приватні, в яких зберігалися схожі до сучасних види документів. Отже, фактично можна стверджувати, що саме на Стародавньому Сході вперше в історії людства архіви й архівна справа були організовані на наукових засадах, близьких за своїми поняттями до сучасних. Цей факт є ще одним, на наш погляд, значущим аргументом для обґрунтування унікальності цивілізацій Стародавнього Сходу, ствердження цінності їхніх досягнень для прогресивного розвитку людства, докорінно змінюють уявлення про них як про такі, що перебували на найнижчому рівні розвитку.

¹ *Маркс К.* Маркс-Энгельсу. В Манчестер. 2 июня 1853 года / Карл Маркс // К. Маркс и Ф. Энгельс : сочинения. – 2-е изд. – М., 1962. – Т. 28. – С. 212–216;

Энгельс Ф. Энгельс-Марксу. В Лондон. 6 июня 1853 года / Фридрих Энгельс // К. Маркс и Ф. Энгельс : сочинения. – 2-е изд. – М., 1962. – Т. 28. – С. 216–223; Маркс К. Британское владычество в Индии / Карл Маркс // К. Маркс и Ф. Энгельс : сочинения. – 2-е изд. – М., 1957. – Т. 9. – С. 130–136; Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие / Карл Маркс // К. Маркс и Ф. Энгельс : сочинения. – 2-е изд. – М., 1959. – Т. 13. – С. 7.

² Нуреев Р.М. Проблема «азиатского способа производства» в советской историко-экономической литературе [Электронный ресурс] / Р. М. Нуреев // Вестник Московского университета. Сер. 6. Экономика. – 1979. – Вып. 5. – Режим доступа: <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/013.pdf>. – Загл. с экрана; Годелье М. Азиатский способ производства: стимулирующий концепт с ограниченным аналитическим значением / Морис Годелье // Общество. Среда. Развитие. – 2007. – Вып. 1. – С. 3–18; Семенов Ю. Философия истории (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) / Юрий Семенов. – М., 2003. – 776 с.; Семенов Ю. Политарный (азиатский) способ производства: сущность и место в истории человечества и России / Юрий Семенов. – М., 2008. – 401 с.

³ Нуреев Р. М. Азиатский способ производства как экономическая система // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти / Р. М. Нуреев. – М. : Наука, 1993. – С. 62–87.

⁴ Posner E. Archives in the Ancient World / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1972. – P. 12–13.

⁵ Milkau F. Geschichte der Bibliotheken im alten Orient / Fritz Milkau ; ed. by Bruno Meissner. – Leipzig, 1935. – 58 s.; Kampman A. A. Archieven en bibliotheken in het oude Nabije Oosten / Arie Abraham Kampman. – Lombaerts, 1942. – 63 s.; Schneider N. Die Urkundenbehalter von Ur III und ihre archivalische Systematik / Nikolaus Schneider // Orientalia. – 1940. – Vol. IX. – S. 1–16.

⁶ Schneider N. Die Urkundenbehalter von Ur III und ihre archivalische Systematik / Nikolaus Schneider // Orientalia. – 1940. – Vol. IX. – S. 1–16.

⁷ Posner E. Archives in the Ancient World / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1972. – 283 p.; Weitemeyer M. Archive and Library Technique in Ancient Mesopotamia / Mogens Weitemeyer // Libri. – 1956. – Vol. 6, № 3. – P. 217–238.

⁸ Posner E. Archives in the Ancient World / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1972. – P. 54–60.

⁹ Veenhof K. R. Cuneiform Archives. An introduction / Klaas R. Veenhof // Cuneiform Archives and Libraries : papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale. Leiden, 4–8 July 1983 / ed. by Klaas R. Veenhof. – Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 1–37.

¹⁰ Goossens G. Introduction à l'archivéonomie de l'Asie Antérieure / Godefroy Goossens // Revue d'Assyriologie. – 1952. – Vol. XLVI. – P. 98–107; Weidner E. Amts- und Privatarchive aus mittelassyrischer Zeit / Ernst Weidner // Vorderasiatische Studien: Festschrift für Viktor Christian gewidmet von Kollegen und Schülern zum 70. Geburtstag. Hg. von K. Schubert. – Wien : Notring, 1956. – S. 111–118; Papritz J. Archive in Altmesopotamien Theorie und Tatsachen / Johannes Papritz // Archivalische Zeitschrift. – München, 1959. – Vol. 55, Iss. JG. – S. 11–50.

¹¹ Landsberger B. Scribal Concepts of Education / Benno Landsberger // In City Invincible / ed. Carl H. Kraeling, Robert M. Adams. – Chicago : University of Chicago Press, 1960. – P. 107.

¹² Posner E. Archives in the Ancient World / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1972. – P. 68–70.

¹³ Matthiae P. A Long Journey. Fifty Years of research on the Bronze Age at Tell Mardikh/Ebla / Paolo Matthiae // Ebla and its Landscape: Early State Formation in the Ancient Near East / ed. by Paolo Matthiae, Nicolò Marchetti. – Left Coast Press, 2013. –

P. 37; *Pettinato G.* The Royal Archives of Tell Mardikh-Ebla / Giovanni Pettinato // The Biblical Archaeologist. – 1976, May. – Vol. 39, № 2. – P. 44–52.

¹⁴ *Mattahiae P.* The Archives of the Royal Palace G of Ebla. Distribution and arrangement of the tablets according to the archaeological evidence / Paolo Mattahiae // Cuneiform Archives and Libraries : papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale. Leiden, 4–8 July 1983 / ed. By Klaas R. Veenhof. – Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 53–71.

¹⁵ *Archi A.* The archives of Ebla / Alfonso Archi // Cuneiform Archives and Libraries : papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale. Leiden, 4–8 July 1983 / ed. By Klaas R. Veenhof. – Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 73–86.

¹⁶ *Mattahiae P.* Ebla. An Empire rediscovered. The Exciting discovery of the Ancient Empire of Ebla by the director of the excavation at Tell Mardikh / Paolo Mattahiae. – Doubleday, 1981. – 237 p.; *Archi A.* Procedures in Publishing the Ebla Texts / Alfonso Archi // Archiv für Orientforschung. – Institut für Orientalistik. – 1997/1998. – Bd. 44/45. – P. 108–114; *Pettinato G.* Archives of Ebla: An Empire Inscribed in Clay (Translation of Ebla: Un Impero Inciso Nell'Argilla) / Giovanni Pettinato. – MW Books, 1981. – 347 p.; *Biggs R.* The Ebla Tablets. An Interim Perspective / Robert Biggs // Biblical Archaeologist. – 1980, Spring. – Vol. 43, № 2. – P. 76–86; *Beld S. G.* The Tablets of Ebla. Concordance and Bibliography / Scott G. Beld, William W. Hallo, Piotr Michalowski. – Winona Lake, 1984. – 70 p.

¹⁷ *Див.*: The Syrian Digital Library of Cuneiform (SDLC) project. Syrian Ministry of Culture. General Directorate of Antiquities and Museums [Electronic resource]. – Mode of access: http://cdli.ucla.edu/collections/syria/about_SDLC_en.html. – Title from screen.

¹⁸ *Дьяконов И. М.* Ранние деспотии в Месопотамии / И. М. Дьяконов // История древнего мира / под ред. И. М. Дьяконова. – М. : Наука, Глав. ред. восточной литературы, 1989. – С. 76, 81.

¹⁹ *Woolley L.* Ur Excavations IV: The Early period / Leonard Woolley, D. Litt. – Philadelphia, 1955. – 225, 83 p.; *Woolley L.* Ur Excavations VIII: The Kassite Period and the Period of the Assyrian King / Leonard Woolley, D. Litt. – London, 1965. – 113, 63 p.; *Woolley L.* Ur Excavations VI: the Buildings of the Third Dynasty / Leonard Woolley, D. Litt. – 1974. – 110, 62 p.; *Woolley L.* Ur Excavations VII: The Old Babylonian period / Leonard Woolley, Max Mallowan / ed. T. C. Mitchell. – London, 1976. – 278 p. та ін.

²⁰ *Veenhof K. R.* Cuneiform Archives. An introduction / Klaas R. Veenhof // Cuneiform Archives and Libraries : papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale. Leiden, 4–8 July 1983 / ed. By Klaas R. Veenhof. – Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 1–37.

²¹ *Posner E.* Archives in the Ancient World / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1972. – P. 60–61.

²² *Margueron J.* Quelques remarques concernant les archives retrouvées dans le palais de Mari / Jean Margueron // Cuneiform Archives and Libraries : papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale. Leiden, 4–8 July 1983 / ed. by Klaas R. Veenhof. – Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 142.

²³ *Carminati E.* Gli archive reali di Mari / Eleonora Carminati. – Università Ca' Foscari Venezia, Storia del Vicino Oriente Antico Sp.: Anno Accademico, 2009–2010. – P. 2–21.

²⁴ *Margueron J.* Quelques remarques concernant les archives retrouvées dans le palais de Mari / Jean Margueron // Cuneiform Archives and Libraries : papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale. Leiden, 4–8 July 1983 / ed. by Klaas R. Veenhof. – Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 145.

²⁵ *Frayne D. R.* The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods. Vol. 4. Old Babylonian Period (2003–1595 BC) / Douglas R. Frayne. – University of Toronto, 1990. – P. 638.

²⁶ *Posner E.* Archives in the Ancient World / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1972. – P. 30–31, 62.

- ²⁷ Charpin D. La Fin Des Archives dans le palase de Mari / Dominique Charpin // Revue d'Assyriologie Revue d'Assyriologie. – 1995. – Vol. 89. – P. 29–40.
- ²⁸ Carminati E. Gli archive reali di Mari / Eleonora Carminati. – Università Ca' Foscarì Venezia, Storia del Vicino Oriente Antico Sp.: Anno Accademico, 2009–2010. – P. 2–21.
- ²⁹ Finet A. Typologie des letters des Archives «Royales» Mari / Andre Finet // Cuneiform Archives and Libraries : papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale. Leiden, 4–8 July 1983 / ed. by Klaas R. Veenhof. – Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 153–159.
- ³⁰ Margueron J. Quelques remarques concernant les archives retrouvees dans le palais de Mari / Jean Margueron // Cuneiform Archives and Libraries : papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale. Leiden, 4–8 July 1983 / ed. by Klaas R. Veenhof. – Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 151.
- ³¹ Malamut A. «Doorbells» at Mari a textual-archaeological correlation / Abraham Malamut // Cuneiform Archives and Libraries : papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale. Leiden, 4–8 July 1983 / ed. by Klaas R. Veenhof. – Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 161.
- ³² Див. бібліографію видань у праці: Heintz J.-G. Bibliographie de Mari: archeology et textes [1933–1988] / Jean-Georges Heintz. Avec la collab. De Daniel Bodi et Lison Millot. – Wiesbaden : Harrassowitz, 1990. – 133 p.
- ³³ Van Sold W. H. The Palace Archives at Ugarit / W. H. Van Sold // Cuneiform Archives and Libraries : papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale. Leiden, 4–8 July 1983 / ed. by Klaas R. Veenhof. – Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 196.
- ³⁴ Yon M. The City of Ugarit at Tell Ras Shamra / Matguerite Yon. – Winona Lake, Indiana : Eisenbrauns, 2006. – P. 43.
- ³⁵ Posner E. Archives in the Ancient World / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1972. – P. 32–35.
- ³⁶ Miller J. L. Writings from the Ancient World. RoyalHittite Instructions and Related Administrative Texts / Jared L. Miller. – Atlanta : Society of Biblical Literature, 2013. – P. 6–13.
- ³⁷ Gordin Shai. Scribal families of Hattuša in the 13th century BCE. A prosopographic Study : M. A. thesis. Under the supervision of Prof. Itamar Singer. Tel Aviv University. Faculty of Humanities. Department of Archaeology and Ancient Near Eastern Cultures. December 2008. – P. 12, 212–213.
- ³⁸ Scheucher T. S. The transmissional and functional context of the lexical lists from Hattusha and from the contemporaneous traditions in Late-Bronze-Age Syria. Dissertation / Tobias Simon Scheucher ; Promotor: Prof. dr. W. H. van Soldt. – Leiden University, 2012. – P. 126.
- ³⁹ Posner E. Archives in the Ancient World / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1972. – P. 36.
- ⁴⁰ Gordin Shai. Scribal families of Hattuša in the 13th century BCE. A prosopographic Study... – P. 14–17.
- ⁴¹ Ibid. – P. 18–21.
- ⁴² Hans Ehelolf and Boğazköy archive in Berlin // Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Guterbock. Editor Harry A. Hoffner. – Chicago-Illinois : The Oriental Institute of the University of Chicago, Assyriological Studies, 1997. – № 26. – P. 1–5.
- ⁴³ The Hittite cuneiform tablets from Boğazköy / Memory of the World Register. – Nomination Form. – 22 p.
- ⁴⁴ Mallowan M.E.L. Nimrud and Its Remains (report on excavations at the site of an ancient capital of Assyria) : In 3 vol / Max Edgar Lucien Mallowan. – London, 1966. – 677 p.
- ⁴⁵ Posner E. Archives in the Ancient World / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1972. – P. 37–44.